

TÜRK DİLLERİNDE ÖN VOKALLERİN DÜZLEŞMESİ VE KARAIMCENİN HALICZ-LUCK LEHÇESİNDE ö>e VE ü>i DEĞİŞMELERİ

N. A. BASKAKOV

Türk dillerinde vokallerin değişimleri gerek bir ayırış esasına göre (yani yükselme, incelme veya dudaksıllaşma), gerek iki ayırış esasına göre (yani yükselme ve dudaksıllaşma, yükselme ve incelme, dudaksıllaşma ve incelme), gerekse daha seyrek rastlanan üç ayırış esasına göre (yani yükselme, dudaksıllaşma ve incelme, yükselme, düzleşme ve incelme, yükselme, dudaksıllaşma ve kalınlaşma, yükselme, düzleşme ve kalınlaşma) tasnif edilebilir.

Bu gibi bazı olaylar bilginler tarafından yazılan hem konkrete dillerin fonetiği tarifinde, hem de mukayeseli¹ ve komparatif tarihî metotlara² istinat eden araştırmalarda kaydedilmiştir. Fakat şimdiye kadar ne tek ayırış esasına ne de daha komplike esaslara dayanan ve vokallerin değişimlerini açıklıyan özel monografiler vardır. Bu hususta yalnız merhum Prof. N. K. Dmitriev³ tarafından yazılan ve ön ~ art vokallerin değişimleri, yani Türk dillerinde vokallerin incelme ~ kalınlaşma olaylarını gösteren değişimlere dair küçük bir makale istisna olarak anılabilir.

Bir, iki, bazan da üç ayırış esasının farklarıyla vasıflanan vokaller arasında ö>e ve ü>i vokallerinin değişimleri, yani düzleşmesi dikkate değer.

Bu hususta Karaimcenin Halicz - Luck lehçesinde ön dudaksıl vokallerin düzleşmesi ve ö>e, ü>i değişimleri hem muntazam hem de mütevalidir. Bu olayın hususiyeti yalnız dış sebepler değil, iç sebeplerle de anlatılabilir. Şunu da unutmamalıdır ki ön dudaksıl vokallerin ve

¹ N. F. Katanov : *Opuť issledovaniya uryanğayskogo yazıka*. Kazan, 1903.

² W. Radloff: *Phonetik der nördlichen Türksprachen*. Leipzig, 1882 - 1883; M. Räsänen : *Materialı po istoričeskoj fonetike tyurkskih yazıkov*, N. A. Baskakov'un denetimi altında A. A. Yuldaşev tarafından Rus. çev. Moskova, 1955.

³ N. K. Dmitriev : *Çeredovanie glasnih zadnego i perednego ryada v odnom i tom je korne otdel'nih tyurkskih yazıkov* ("İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov, I, Fonetika" adlı eserde, Moskova, 1955).

art dar *ü* vokalinin kısmen düzleşmesine yalnız Kıpçak dillerinde değil, Oğuz dillerinde de gayet sık sık rastlanır.

ö ~ e

Ortak Türkçe *ö* vokalinin düzleşmesi ve ön geniş düz *e* vokali haline gelmesi Türk dillerinin çoğu için o kadar seyrek değildir. Örnek olarak: Karaim. *etik*, Kazak., Karakalpak. *'etik* 'çizme', Başk. *itik*, Türkm. *ädük*, Tuv. *idik*, Çuv. *atā*, Yeni Uygur. *ötük ~ ötü*, Hakas. *ödik*, Altay. *ödik*, Kırgız. *ötük*; Karaim. *kebelek* 'kelebek', Türkm. *kebelek*, Türk. *kelebek*, Azerb. *käpänäk*, Özb. *käpäläk ~ köbelek*, Kazak. *köbelek*, Altay. *köbölök*, Karakalp. *gübelek*, Başk. *kübäläk*; Karaim. *tebe* 'tepe', Türk., Türkm. *tepe*, Kazak., Karakalpak. *töbe*, Başk. *tübä* v. b.

Bununla beraber bu *ö > e* düzleşmesi Türk dillerinin çoğu için sporadik bir olaydır. Halbuki Karaimcenin Halicz - Luck lehçesinde *ö > e* değişmesi tamamen muntazam ve mütevalidir. Örnekleri mukayese ediniz :

beri 'kurt' ~ Türkm. *böri* (*qurt, möcek*), Alt. *börü ~ mörü*; Kazak., Karakalpak. *böri*, Başk. *büri*, Tuv. *börü*, Yak. *börö*.

berk 'şapka' ~ Kazak. *börik*, Hakas. *pörik*, Başk. *bürk*;

ez'ge 'öteki' ~ Karakalpak. *özge*, Türkm. *öđge*, Tuv. *öske*;

es- 'büyüme' ~ Türkm. *ös-*; Çuv. *üs-*, Başk. *üö-*;

erdek 'ördek' ~ Azerb. *ördäk*, Türkm. *ördek*, Hakas. *örtek*, Tuv. *ödürek*, Kazak. *üyrek*, Başk. *üyräk*;

ep- 'öpmek' ~ Türkm. *öp-*, Başk. *üp-*;

el- 'ölmek' ~ Kuz. Cen. Anadolu *el*, Räs. 84 ~ Türkm. *öl-*, Başk. *ül-*, Çuv. *vil-*;

es 'öç' ~ Türkm., Türk. *öç*, Hakas. *ös*, Başk. *üs*;

elce- 'ölçmek' ~ Azerb. *ölç-*, Türkm. *ölçe-*, Başk. *ülcä-*;

egiz 'öküz' ~ Azerb. *öküz*, Türkm. *ökiz*, Yakut. *oγus*, Özb. *höküz*,

Çuv. *vəğər ~ vögör*;

et 'öd' ~ *öt*;

er- 'örmek' ~ başka Türk dillerinde *ör-*;

ez 'öz' ~ *öz*;

ezen 'nehir' ~ *özen*;

ekir- 'bağırmaq' ~ *ökür-*;

eksiz 'öksüz' ~ Alt. *öksüs ~ ösküs*;

egey ata 'üvey baba' ~ *ögeyata*;

kebik 'köpük' ~ Türkm. *köpük*; Tuv. *köbük*, Başk. *kübik*;

kets- 'göçmek' ~ Türkm., Türk. *göç-*; Tuv., Karakalpak. *köş-*;

Ḥakas. *kös-*, Başk. *küs-*;

kek 'gök [renk]', Macar. *kék* ~ Karakalpak., Ḥakas., Tuv. *kök*;

Türk. *gök*, Türkm. *gök*, Azerb. *köy*, Yakut. *küöx*, Başk. *kük*, Çuv. *kâvak*;

kekrek 'göğüs' ~ Türkm. *kökrek*, Başk. *kükräk*;

kem- 'gömmek' ~ Türkm. *göm-*, Ḥakas. *köm-*; Başk. *küm-*;

kep 'çok' ~ Türkm. *köp*, Başk. *küp*;

kepri 'köprü' ~ Türkm. *köpri*, Türk. *köprü*, Tuv. *köbürüg*, Yakut. *kürbe*, Çuv. *käber*, Başk. *küpir*;

ker- 'görmek' ~ Kazak., Ḥakas., Tuv., Yakut. *kör-*, Türkm., Türk. *gör-*, Başk. *kür-*, Çuv. *kur-*;

kez 'göz' ~ Karakalpak., Kazak. *köz*, Türk. *göz*, Türkm. *göð*, Alt., Ḥakas. *kös*, Tatar. *küz*, Başk. *küð*, Çuv. *koś* ~ *kuś*;

sez 'söz' ~ Türkm. *θöθ*, Türk., Karakalpak., Kazak. *söz*, Tuv., Ḥakas. *sös*, Tatar. *süz*, Başk. *hüð*; Yakut. *ös*;

sen- 'sönmek' ~ *sön-*;

tele- 'ödemek' ~ Türkm., Karakalpak., Kazak., Ḥakas., Tuv. *töle-*, Başk., Tatar. *tülä-*;

tek- 'dökmek' ~ Türkm. *dök-*, Karakalpak., Kazak., Ḥakas., Tuv. *tök-*, Başk., Tatar. *tük-*;

dert 'dört' ~ Türkm. *dört*, Türk., Tuv. *dört*, Azerb. *dörd*, Ḥakas. *tört*, Başk., Tatar. *dürt*, Yakut. *tüörd*, Çuv. *tâvadâ*.

Ortak Türkçe dar *ü* vokalinin düzleşmesi, yani *i* haline gelmesi Türk dillerinde geniş ölçüde yayılmaktadır. Bu olay, muhtelif Türk dillerinde görülen birçok örneklerle ispat edilebilir: Karaim. *itsin* 'için', Türk. *için*, Eski Türk. *içün* [Malov. 379] ~ Türkm. *üçin*, Azerb., Ḥakas. *üçün*, Başk. *üsün*, Tatar. *ücin*, Tuv. *ujun*; Karaim. *tilki* 'tilki', Türk., Türkm. *tilki*, Tuv. *dilgi*, Çuv. *tili* ~ Alt., Azerb. *tülkü*, Karakalpak., Kazak. *tülki*, Başk. *tülkü*; veya Karaim. *tip* 'dip', Türk., Azerb. *dip*, Çuv. *tip*, Türkm. *tey* ~ *düyp*, Karakalpak., Kazak., Ḥakas. *tüp*, Tuv. *düp*, Başk., Tatar. *tüp*; Karaim. *bit* - '(yerden) bitmek', Türkm., Karakalpak. *bit-* ~ Ḥakas. *püt-*, Alt. *büt-*; Karaim. *tsirik* 'çürük', Alt. *çirik*, Karakalpak. *şirik*, Türkm. *çüyrik*.

Türk dillerinin ekseriyetinde hem ön geniş dudaksıl *ö* vokalinin düzleşmesi, yani *e* haline gelmesi, hem de ön dar dudaksıl *ü* > *i* değişmesine sporadik olarak rastlanmaktadır. Aksine Karaimcenin Halicz-Luck lehçesinde *ü* vokalinin düzleşmesi, yani ön dar düz *i* haline gelmesi mecburî olarak meydana gelmektedir. Örnekler :

bikri 'kambur' ~ Türkm. *bükür*, Karakalpak., Kazak. *bükir*,
 Hakas. *pügür*, Tatar. *bükri*, Tuv., Çuv. *pikiri*;

bik- 'bükme' ~ Türk., Azerb., Türkm., Karakalpak., Kazak.,
 Yakut. *bük-*, Hakas. *pük-*; Tatar., Başk. *bük-*;

bitin 'bütün' ~ başka dillerde *bütün*;

iz ~ *yiz* 1. 'yüz' [başın ön kısmı], 2. 'yüz' [sayı], Azerb., Türkm.,
 Türk. *yüz*, Başk. *yüð*, Hakas., Tuv. *çüs*, Yakut. *süs*, Çuv. *şür* ~ *şör*;

is 'üç' ~ Azerb., Türkm. *üç*, Kazak., Karakalpak., Tuv. *üş*, Yakut.,
 Hakas. *üs*, Başk. *üs*, Çuv. *vuśśə* ~ *vuśə* ~ *vuś*;

ilis 'hisse' ~ Türkm. *üliš*, Tatar. *üliš*, Başk. *ülüs*, Hakas. *ülüs*,
 Çuv. *valə* ~ *val*;

in 'ses' [Eski Türk. *inde-* 'çağırma' ile mukayese ediniz] ~
 Kazak., Karakalpak., Tuv., Hakas. *ün*, Başk. *ün*;

iz- 'koparmak' ~ Kazak., Karakalpak., Tuv. *üz-*, Hakas. *üs-*,
 Tatar. *üz-*, Başk. *üð-*, Çuv. *şur-*;

ist 'üst' ~ başka Türk dillerinde *üst*;

yigen 'gem' ~ Türkm. *üyen*, Azerb. *yüyan*, Kazak. *jügen*, Karakal-
 pak. *cügen*, Tatar., Başk. *jügün*, Tuv., Hakas. *çügen*, Çuv. *jəven*, Yakut.
ün;

yirek 'yürek' ~ Türk., Türkm. *yürek*, Azerb. *ürək*, Kazak. *cürek*,
 Karakalpak. *cürek*, Tuv., Hakas. *çürek*, Tatar., Başk. *yürək*, Yakut.
süreg;

kis 'güç' ~ Türk., Azerb. *güç*, Türkm. *güyeç*; Kazak., Karakalpak.,
 Tuv. *küş*; Tatar. *küç*, Başk. *küs*, Hakas. *küs*, Yakut. *küs*;

kil 'kül' ~ Türkm., Türk., Azerb., Kazak., Karakalpak., Hakas.,
 Yakut. *kül*, Tuv. *xül*, Çuv. *kəl*;

kil- 'gülmek' ~ Türkm., Türk., Azerb. *gül-*, Kazak., Karakalpak.,
 Hakas., Yakut. *kül-*, Tatar., Başk. *kül-*, Çuv. *kol-* ~ *kul*;

kin 'gün' ~ Türkm., Türk., Azerb. *gün*, Kazak., Karakalpak.,
 Hakas., Yakut. *kün*, Başk., Tatar. *kün*, Tuv. *xün*, Çuv. *kon* ~ *kun*;

kirek 'kürek' ~ Azerb. *kürək*, Türkm., Türk. *kürek*, Tatar., Başk.
küräk;

kit- 'gütmek' ~ Türkm. *güyt-*, Türk. *güt-*, Kazak., Karakalpak. *küt-*,
 Başk., Tatar. *küt-*, Yakut. *küt*, Çuv. *kət-*;

kiz 'güz' ~ Türk. *güz*, Türkm. *güyð*, Tuv., Hakas., Alt. *küs*, Tatar.
küz, Başk. *küð*, Yakut. *kühün*, Çuv. *kər* ~ *kör*;

sit 'süt' ~ Türk., Kazak., Karakalpak., Hakas., Tuv. *süt*, Türkm.
süyt, Tatar. *süt*, Başk. *hüt*, Yakut. *üt*, Çuv. *sət* ~ *söt*;

siz- 'süzmek' ~ Kazak., Karakalpak., Azerb., Türk. *süz-*,
Türkm. *θüθ-*, Başk. *hüθ-*, Çuv. *sər-*,

sir- 'sürmek' ~ başka Türk dillerinde *sür-*;

tik 'tüy' ~ Türkm. *tüy*, Kazak., Karakalpak., Hakas. *tük*, Tatar.,
Bask. *tük*, Tuv. *dük*, Çuv. *tək*;

tip 'dip' [Türk., Azerb. *dip* ile mukayese ediniz] ~ Türkm. *tey* ~
düyp, Kazak., Karakalpak., Hakas. *tüp*, Tatar., Başk. *tüp*, Tuv. *düp*,
Çuv. *təp*;

titin 'tütün [duman]' ~ Kazak., Karakalpak. *tütün*, Başk. *tütün*,
Tatar. *tütün*, Hakas. *tüdü*, Çuv. *tətəm*;

miviz 'boynuz' ~ Azerb., Türk. *boynuz*, Türkm. *buynuθ*, Kazak.,
Karakalpak. *müyiz*, Başk. *mügüθ*, Hakas. *müs*, Tuv. *miyis*, Yakut.
muos, Çuv. *mayraka*;

tis- 'düşmek' ~ Azerb., Türk., Türkm., Tuv. *düş-*, Kazak.,
Karakalpak., Hakas., Yakut. *tüs-*, Başk., Tatar. *tüş-*;

tikir- 'tükürmek' ~ Türk. *tükür-*; Türkm. *tüykür-*; Azerb. *tüpür-*;
Tuv. *düpkür-*, Tatar. *tükir-*; Başk. *tükür-*.

Vokallerin değişmesi iki veya daha fazla ayırış esasına göre yapıldığı ve kelimenin kökündeki konsonların nöbetleşmesi neticesinde zorlaştığı takdirde dudaksılfaşma - düzleşme olaylarına bağlı olarak vokallerin daha komplike değişmeleri görülebilir. Örnekler :

siw- 'sevmek' ~ Kazak., Karakalpak. *süy-*, Azerb., Türk. *sev-*,
Türkm. *θöy-*;

iwren- 'öğrenmek' ~ Kazak., Karakalpak. *üyren-*, Hakas. *ügren-*,
Türk. *öğren-*, Azerb. *öyrän-*, Tuv. *ören-*, Çuv. *vərən-*;

yiri- 'yürümek' ~ Türk. *yürü-*, Kazak. *cür-*, Karakalpak. *cür-*,
Tatar. *yüri-*; Başk. *yürü-*, Çuv. *şüre-*, Azerb. *yeri-* ~ Türkm. *yörü-*,
Tuv. *çoru-*, Hakas. *çör-*;

biyik 'büyük' ~ Alt. *piyik*, Tatar., Başk. *biyik*, Kazak., Karakalpak.
biyik, Çuv. *pişək* ~ Türk. *büyük*, Eski - Türk. *bedük*, Tuv. *bedik*,
Türkm. *beyik* ~ Azerb. *böyük*, Hakas. *pözik*;

yiw ~ *iw* 'ev', Hakas. *ip* ~ Kumandin. *ū* ~ *ü* ~ *uw* ~ *üw* ~
uy ~ *üg*, Başk., Tatar. *üy*, Kazak., Karakalpak. *üy*, Türk., Azerb. *ev*,
Şor. [Kond.] *ep*, Şor. [Mr.] *em* ~ Türkm., Yeni Uygur. *öy*, Tuv. *ög*,
Hakas. [lehçe] *öp*.

İşte, Karaimcenin Halicz - Luck lehçesinde ön dudaksıl vokallerin düzleşmesi ve *ö* ~ *ü* > *e* ~ *i* değişmeleri yalnız kimşu dillerin ve başlıca Ukrayna veya Polcanın tesiriyle değil, başka Türk dillerin de olduğu gibi özel iç fonetik kanunlarıyla izah edilebilir. Komşu diller de ve özellikle Ukrayna, başka Türk dillerine has olan bu temayülün gelişmesine muharrik bir tesir yapmıştır.